मुखं शिखनैपुण्यम्। तैलजलादि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। तथाच विद्वान्शिरोमणौ "उत्कीर्यनेमिमध्ये वा परितो यदनेन संदग्धम्। तदुपरि ताम्रदलाद्यं लग्ना सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्। यावद्रसैकपात्रे क्षिप्तजलं न्यूनतो याति। पिहितच्छिद्रं तदतचक्रं भ्रमति स्वयं लघाकृष्टम्। ताम्रादिमकस्याङ्गुलपतनस्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमध्यं लघोत्तरं च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत् वं नवेन कुण्डाद्बहिः पतति। नेम्यां बद्धा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम्। नवकप्रच्युतवहिर्यं पतितं यथा तद्घटीमध्ये भ्रमति। ततस्तत् पतितं पूर्णघटीभिः घनाकृष्टम्। चक्रच्युतं जलघटकं कुण्डे याति प्रचालिकया"। इति। बीजानि केषां तद्बीजप्रयोगः। पौषधो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अविषयत्वात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः अयाधारत्वेन बहुभैः वर्तमानया इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं जलयन्त्राणां प्राचुर्यापत्तेः। एवं जलयन्त्रविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः कल्पनाभ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारादुद्योग इति संक्षेपः" रङ्ग०।

अथ कपालाख्यं जलयन्त्रम्

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽम्बुमध्यगे। बहिर्मध्यतटीराले स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" भू०। "यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अम्बुमध्ये निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् ताद्रये कुण्डे हृदाख्ये न्यस्तं धारितं यद्तटीराले नाद्यतटीराले घटिः घटिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति। तत् कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाकृतिनाधोकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटनं तु "शुद्धस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षड्डकोत्थं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्णं पात्रं घटाधप्रतिमं घटी स्यात्। यत्प्रमाणपत्रनिर्मिता वा क्षेत्रः प्रवाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तदा प्रान्तनलं पात्रं प्रपूर्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्" भू०। इति व्यक्तम्। नगवता तु सूक्ष्मतरम्। अथ षड्डकयन्त्रं दिवैव कालज्ञानार्थं नाड्यदेशाद्द रङ्ग०। "नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ। छायाशंकुवशैः मोक्षं कालज्ञानमनुत्तमम्" भू०।

देवतामेदे पूजाधारयन्त्राणि धारणयन्त्राणि च तन्मन्त्रोद्धारानि दर्शनानि। तन्त्रोक्तमन्त्राणि तल्लोक्तानि यथा "काश्मीररोचनाकाश्मीरगेभमदचन्दनैः। विलिखेद्वेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः। सौवर्णे राजते पत्रे भूर्जे वा वस्त्रगालिखेत्। अथ वा ताम्रपत्रे वा गुटिकीकृत्य धारयेत्। यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्। भूर्जे द्वादशवर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपट्टके"। द्रव्यभेदस्तथैव तत्र तत्राधार्यतोक्ता यथा "भूमिस्पृष्टं मयस्पृष्टं यन्त्रं निर्माल्यवद्भवेत्। विदीर्णं वङ्कितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत्"।

यन्त्रक न० यन्त्रमिव स्वार्थे कन्। (कुंद) दारुभाजनयन्त्रभेदे

यन्त्रगृह न० ६त०। तैलिकयन्त्रालये (घानिघर) हेमच०।

यन्त्रगोल पु० यन्त्रमिव ज्योतिश्चक्रालतिगोलयन्त्रमिव गोलः वर्तुलः। जलयन्त्रभेदे (नटर) मल्लच०।

यन्त्रण न० यन्त्र-ल्युट्। १निबन्धने २रक्षणे ३यन्त्रने च मेदि० युच्। ४पीडायाम् स्त्री टाप्।

यन्त्रपेषणी स्त्री यन्त्रेण पिष्यतेऽनया पिष-करणे ल्युट् ङीप्। (बाँता) मेषणयन्त्रे जटा०।

यभ मैथुने भ्वा०पर०सक० अनिट्। यभति अयाभीत्।

यम उपरतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् यच्छति अयंसीत् उदित् क्त्वा वेट्। यमित्वा यत्वा यन्तः। आ+दीर्घीकरणे आत्म०। उप+विवाहे आत्म०।

यम् परिवेषणे चु० उ० सक० सेट् ण घटा०। यमयति यामयति अयीयमत् त अयवामत् त।

यम पु० यम-घञ्। "अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च" इत्युक्ते १अहिंसादौ तत्र देहमात्रसाध्यम् आवश्यकमवश्यकार्यं नित्यं कार्यमिति अमरः इन्द्रियादीनां २संयमने च। यमयति ऋन्। प्राणिनां शुभाशुभकर्मानुसारेण दण्डविधायक ईश्वरनियुक्ते दक्षिणस्थे ३देवभेदे पु० अमरः। तत्स्वामिकत्वात् ४काले च। आदत्वेन यमवन्त्यिनि ५यमौ ६एकगर्भजायमाने यमजे त्रि० मेदि०। ७हिंसासंख्यायां ८यमदेवताके भरणीनक्षत्रे स्त्री०। दिक्पालयमभेदाः चतुर्दश भविष्यपु० उक्ता यथा "यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः"। योगाङ्गवशात् प्रात० कृ० भा० उक्ता यथा